

2 Karaktärisering av kyrkoanläggningen



Ovanåkers kyrka med klockstapeln från nordväst. Foto: Niss Maria Legars, Länsmuseet Gävleborg, 2004.

2.1 Kyrkomiljön

Ovanåkersbygden ligger i Hälsinglands västra del och präglas av ett varierat sjö- och älvlandskap. Här finns gott om äldre och värdefull bebyggelse som sammanhänger med jordbruksnäringen. Landskapet närmast kyrkan har påverkats av läget vid Voxnans dalgång med bördig jord och öppet landskap som följd. Gårdarna är stora med ståtliga mangårdsbyggnader och flertalet ekonomibyggnader. Ovanåkers kyrka ligger idag mellan den gamla landsvägen och riksväg 50 mellan Edsbyn och Bollnäs. Intill kyrkan finns den gamla prästgården med tillhörande ekonomibyggnader. Idag är pastorsexpeditionen inrymd i prästgården. Väster om kyrkan ligger församlingshemmet. Området väster om kyrktomten har parkkaraktär med klippta gräsytor och en liten springbrunn. Upp till kyrkan leder en björkallé. Ovanåkers första kyrka, ett träkapell uppfört 1621-25, stod strax söder om den nuvarande kyrkan. Det gamla kapellet revs dock när den nya kyrkan stod klar.

2.2 Kyrkan

År 1744-1753 uppfördes Ovanåkers kyrka av, en idag okänd arkitekt. Kyrkan uppfördes av sten med en rektangulär planform. Sakristian var förlagd till den norra långsidan och vapenhuset på den södra. I samband med en större renovering år 1801-1802 under ledning av arkitekt FAU Cronstedt, revs både det äldre vapenhuset och den gamla sakristian. En ny sakristia uppfördes i öster med valmat tak. Under samma renovering togs en port upp mot norr och på så vis fick man en naturlig entré mot landsvägen. Fasaden präglas av den



Kyrkan från sydväst. Foto: Niss Maria Legars, Länsmuseet Gävleborg, 2004.

nyklassicistiska stilen med rundbågiga fönsteröppningar, rytmiska lisener och profilerad takfot. Portalerna markeras med en svagt utskjutande mittrisalit med ett triangelformat överstycke med tandsnittslinje. Kyrkan har ett högre mansardtak som senast tillkom under renoveringen 1801-1802. Det var under 1930-talet som taket kröntes med de karaktäristiska kulorna av mässing och kors av smidesjärn. Under 1930-talets renovering, som följde ett program upprättat av Martin Westerberg breddades norra entrén och samtliga portar beslogs med koppar. Kyrkans samtliga fönster härstammar från 1960-talets renovering som leddes av Johan Thomé.

Kyrkorummet är enskeppigt med rakt avslutat kor i öster. Det höga tunnvalvet liksom väggarna är målade i vit kulör. Målningarna på korets östvägg är utförda av målarmästaren Rosén, och är idag fragment av den rika bemålning som fanns i kyrkorummet efter 1890-talets renovering som leddes av E A Hedin. Under denna renovering införskaffades även altaruppsatsen med gipsrelief liksom den inramande kolonnportalen av C J Dyfverman. Altarreliefen av gips var tidigare bronserad, men förlorade denna ytbehandling under renoveringen 1931. Altarringen tillkom under 1800-talets mitt. Korfönstren dekorerades av glasmålningar från 1930-talet, utförda av Per Månsson. Pyramiderna, som idag står på vardera sidan om altaret, ställdes in i kyrkorummet i samband med renoveringen 1931. Under samma tid placerades den gamla kyrkans altare vid korets södra vägg. Altaret i barock, tillverkades under 1680-talet av Måns Jonsson i Hudiksvall. Predikstolen, med lökformad avslutning och krönt baldakin, är även den sannolikt tillverkad av träsnidaren Måns Jonsson och stod tidigare i det gamla kapellet. Predikstolen byggdes om i samband med att den flyttades till sin nuvarande plats och baldakinen har under senare tid flyttats ut från väggen. Måns Jonsson utförde ett flertal skulpturverk under 1600-talets senare del. Ett flertal finns ännu bevarade i

länets kyrkor, bl.a. altarpuppans och predikstolen i Torsåkers kyrka. Till kyrkans äldsta inredning hör även brudbänkarna från 1791.

Orgelläktaren, vars främre del vilar på gjutjärnskolonner uppfördes under 1890-talets renovering. I samband med detta flyttades den äldre orgelfasaden upp på läktaren. Orgelfasaden, som tidigare stått i koret tillverkades av Jonas Wängström, 1845. Under läktaren finns en sentida utbyggnad med kapprum och toalettutrymmen. Det kalkstensbelagda golvet och bänkinredningen tillkom i samband med renoveringen 1964-65. Furubänkarna var tidigare blålaserade men upplevs idag ha en brun kulör. Under denna tid tillkom även de obehandlade furuportarna mot sakristian liksom vindfångens portar.



Kyrkorummet mot öster. Foto: Niss Maria Legars, Läns museet Gävleborg, 2004.

2.3 Kyrkogården

Första kända utvidgningen av kyrkogården utfördes år 1744. När kyrkan fick en ny entré mot norr, utvidgades kyrkogården åter 1801-1802. Nästa kyrkogårdsutvidgning genomfördes under 1930-talet och i samband med detta uppfördes gravkapellet som stod klart år 1935. Åren 1953-55 utvidgades kyrkogården efter förslag upprättat av Eric Wilen, samt 1971 efter Johan Thomé och slutligen år 1983. I samband med 70-talets utvidgning uppfördes Pilgrimens kapell. Kyrkogårdens äldsta delar ligger i området närmast kyrkan, varefter utvidgningarna skett mot öster. Minneslunden anlades 1989. Kyrkogårdens olika utbyggnadsetapper kan tydligt avläsas utifrån de bevarade strukturerna.

Till kyrkans västra entré leder en björkallé försedd med belysningsarmaturer. Kyrkotomten, som mot väster är utfylld avgränsas med en stenbarriär och två putsade grindstolpar.

Kyrkogårdens södra del inramas av en häck medan den norra delen avgränsas av ett gjutjärnsstaket från 1800-talets början. På kyrkogården växer flera större lövträd, framförallt



Några av kyrkogårdens äldre gravkvarter från öster. Foto: Daniel Olsson, Länsmuseet Gävleborg, 2004.

björk och lönn. Längs kyrkotomtens västra del finns en trädrad i nordsydlig linje. En tydlig trädrad finns även längs grusgången öster om kyrkan. Vid den norra entrén är grusgångarna symmetriskt och strikt utlagda i dekorativt motiv och här finns heller inga gravvårdar. I anslutning till den norra entrén står fattigbössan, där dåtidens kyrkobesökare kunde lägga sitt bidrag till församlingens mindre bemedlade.

I kvarteren öster om kyrkan finns flera äldre påkostade gravvårdar. De flesta av sten och stående, men även gjutjärnsgravar förekommer. Här finns även ett flertal fint dekorerade grusgravar med stenram. Äldre gravvårdar står även längs de södra kvarterens grusgångar. Annars karaktäriseras dock de södra kvarteren idag av låga stenar med enkel utsmyckning. På Ovanåkers kyrkogård finns gravvården över riksdagsmannen och byggmästaren Olof Johansson. Olof Johansson var verksam kring sekelskiftet och har haft stor betydelse för Edsbyns utveckling. Förutom flitig husritare var han företagare inom ortens alla näringar.

Öster om de äldre gravvårdarna och söder om gravkapellet ligger de allmänna varven från 1920- och 1930-talet. Området karaktäriseras av små gravvårdar, relativt tätt placerade intill varandra. Öster om de allmänna varven breder minneslunden ut sig. Minneslunden är gräsklädd, avgränsad med sten och häckar och utsmyckad med ett ankare. Kyrkogårdens yngre och östligaste delar har en större blandning i utförande och vegetation. Som entré till kyrkogårdens yngre delar i nordost uppfördes under 1990-talet en stigport efter ritningar av K-Konsult.

2.4 Klockstapeln

Ovanåkers kyrka uppfördes ursprungligen med ett klocktorn i kyrkans västra del, men när arbetena nästan var färdigställda rasade tornet samman. I stället för att uppföra ett nytt klocktorn valde man att uppföra en klockstapel. Klockstapeln uppfördes av bonden Olof Olsson i Undersvik och stod färdig år 1765. Liksom ett flertal andra staplar i södra Norrland under denna tid, har Ovanåkers stapel försetts med en lökkupol. Stapeln i Ovanåker har uppförts som ett slutet rum upp till det öppna klockplanet, dvs. konstruktionen är dold, till skillnad från den öppna konstruktion som de flesta klockstaplar i södra Norrland hade under denna tid. Stapeln, vars spån är svarttjärat har ett vitmålat balusterräcke, samt dekorerat och vitmålat listverk. Under lökkupolen finns ett vitmålat parti med urtavlor. Lökkupolen kröns av en dekorerad spira. På klockstapelns västra vägg finns ett manuellt räkneverk för klockaren. Denna typ av räkneverk, som skulle hjälpa klockaren att hålla ordning på antal ringningar är inte helt vanliga.

2.5 Gravkapellet

Gravkapellet ritades av Axel Öhman och uppfördes år 1935 i samband med kyrkogårdsutvidgningen. Byggnaden har en stomme av tegel med slätputsad fasad. Sadeltaket täcks av falsad järnplåt. Byggnadens rundbågiga fönsteröppningar är försedda med fönsterbly och antikglas. In till kapellet leder en dubbelport som exteriört är klädda med kopparplåt. Invändigt är kapellet tunnvalvt och väggar och tak är kalkstrukna i vitt. Mot öster finns ett enkelt altare med kors. Furugolvet lades in i samband med en upprustning 2003. Under kapellet finns en källarvåning, där den äldre mekaniska kistpumpen finns bevarad. Pumpen har ett teknikhistoriskt värde som dokument över 1930-talets mekanik vid kisthantering.



Bårhuset från väster. Foto: Niss Maria Legars, Läns museet Gävleborg, 2004.

2.6 Pilgrimens kapell

Pilgrimens kapell står på kyrkogårdens östligaste del och uppfördes år 1971-72 efter ritningar av arkitekten Johan Thomé. Byggnaden har vitputsade väggar och är täckt av ett sadeltak med valmade gavelspetsar. En entré med skärmtak finns i väster. Byggnaden består av källarvåning med bl.a. kyl- och svepningsrum, samt bottenvåningen där kapellet är beläget. Kyrkorummet avgränsas från trappnedgång och kapprum genom enkla mellanväggar. Kapellet är relativt enkelt till sin karaktär med vitmålade väggar, samt golv och altare av kalksten. Bänkarna är snett uppställda på vardera sidan om mittgången. Sadeltaket återspeglas invändigt med de synliga takbjälkarna och innertakspanelen i grågrön kulör.



Pilgrimens kapell från sydost. Foto: Niss Maria Legars, Länsmuseet Gävleborg, 2004.

2.7 Kulturhistorisk karaktäristik och bedömning

Ovanåkers kyrka har genomgått ett flertal större restaureringar sedan den uppfördes 1744-1753. Exteriört präglas kyrkan av nyklassicismen och den form kyrkan fick vid den utvändiga renoveringen 1801-02. Karaktäristiskt är de rundbågiga fönsteröppningarna, mittrisaliter med tempelmotiv kring portalerna samt lisenerna. Kyrkan är täckt av ett mansardtak, en takform som förutom på prästgården, återfinns på flera av bygdens större mangårdsbyggnader från 1800-talet.

I interiören avspeglas kyrkans olika restaureringar och tidernas olika viljeyttringar mer tydligt. Till kyrkans ursprungsinredning hör predikstolen, som återanvändes från den gamla kyrkan. Till kyrkans äldsta inredning hör även brudbänkarna. Från 1800-talets mitt härstammar altarringen och orgelfasaden, även om den senare fått en ny placering på

orgelläktaren. Altaruppsatsen och målningarna i koret tillkom under 1800-talets slut. Under 30-talets restaurering märktes en vilja att städa bort den föregående generationen, och återknytta till kyrkans äldre historia. Den gamla altaruppsatsen, korbänkarna samt pyramiderna från den gamla kyrkan flyttades in i kyrkorummet och gavs en mer museal funktion. Det var under denna restaurering som man valde att måla över 1890-talets måleri, förutom bevarade fragment i koret.

Slutligen präglar 1960-talets renovering kyrkorummet avsevärt. Arkitekten har medvetet byggt upp ett relativt avskalat kyrkorum där den blågrå färgsättningen och den omålade furun kontrasterar mot det vitmålade valvet och väggarna. Under 1960-talet tillkom kyrkbänkarna, som avtecknar sig markant mot kalkstensgolvet. Till den tidstypiska karaktären bidrar väggarnas armaturer. Även läktarunderbyggnaden hör till denna årsring, även om den förstorats under senare år.

Gravkapellet och klockstapeln har miljöskapande värden för kyrkogården. Klockstapeln har den för södra Norrland så karaktäristiska lökkupolen, varför stapeln har ett byggnadshistoriskt värde. Samtidigt har klockstapeln i Ovanåker utförts med en annan teknisk lösning vilket tillför den ett teknikhistoriskt värde. Räkneverket förstärker känslan av autenticitet, men har även pedagogiska värden.

Stenmuren med pelare mot väster liksom gjutjärnstaketet mot norr är betydelsefulla som inramning av kyrkogårdsmiljön. Den norra entréns strikta grusgångar harmonierar bra med kyrkans klassiserande arkitektur. På Ovanåkers kyrkogård kan man tydligt avläsa de olika utbyggnadsetapperna. Närmast kyrkan ligger de stora och äldre familjegravarna, öster om dessa breder varvgravarna ut sig med de karaktäristiskt små och tätt placerade gravvårdarna. Längs åt öster ligger kyrkogårdens yngsta utbyggnadsetapper, utformade i ett mer fritt utförande i uppbyggnad och växtlighet. De äldre familjegravarna och de allmänna varven har ett dokumentvärde som tydliga exempel på dåtidens gravskick. De äldre gravvårdarna har även ett betydelsefullt miljöskapande värde för området närmast kyrkan. De fint krattade grusgravarna utgör även dokument över dåtidens gravsättning. Riksdagsmannen och byggmästaren Olof Johansson har haft stor betydelse för Edsbyns utveckling. Hans gravvård har därför ett personhistoriskt intresse. Fattigbössan symboliserar tidigare levnadsvillkor och har socialhistoriska värden.

Att särskilt tänka på vid användning och förvaltning av kyrkoanläggningen och byggnaderna

- Kyrkans nyklassicistiska form från 1800-talets början, liksom mansardtaget har ett byggnadshistoriskt värde. Kulorna av mässing från 30-talet ger kyrkan en karaktäristisk siluett.
- Altaruppsatsen, altarringen, orgelläktare, orgelfasad samt målningar i koret har ett byggnadshistoriskt värde och vittnar om kyrkans tidigare karaktär.
- Pyramiderna, den gamla altaruppsatsen i barock liksom brudbänkarna har genom sin höga ålder ett konsthistoriskt värde, men de två förstnämnda har dessutom ett dokumentvärde såsom inventarier från den gamla kyrkan. Altaruppsatsen har tillverkats av snickaren Måns Jonsson, från vilken ett flertal skulpturverk finns bevarade i länets kyrkor.

- Predikstolen har genom sin ålder ett konsthistoriskt värde och dokumentvärde från gamla kyrkan. Predikstolen hör dessutom till kyrkans originalinredning och vittnar om kyrkans tidigare gestalt.
- Klockstapeln har ett byggnadshistoriskt värde som representant för de norrländska staplarna med den karaktäristiska lökkupolen, men har även teknikhistoriskt värde då den avsevärt skiljer sig från den typiskt norrländska konstruktionen.
- Stenmuren med pelare mot väster liksom gjutjärnstaketet mot norr är betydelsefulla för kyrkogårdsmiljö. De strikta grusgångarna mot norr harmonierar bra med kyrkans formspråk. Trädraderna ger kyrkogården en tydlig struktur men även miljömässiga kvaliteér.
- De äldre gravvårdarna i kvarteren öster om kyrkan utgör en väsentlig del av kyrkogårdens miljö. Olof Johansson hade stor betydelse för Edsbyns utveckling, varför hans gravvård har ett personhistoriskt värde på lokal nivå.

2.8 Källor, litteratur och övriga uppgifter

Bevarandeprogram för odlingslandskapet, södra Hälsingland, Länsstyrelsen Gävleborg, Rapport 1996:8

Hofrén, Manne, *Norrländska klockstapelmästare under 1700-talet*, Nordsvenska studier och essäer (Nordiska museets handlingar, 56) Kalmar 1962

Länsmuseet Gävleborg: Ärendearkivet

Riksantikvarieämbetet: Antikvariska-Topografiska arkivet

Riksantikvarieämbetet: Byggnadsregistret

Sandström, Bengt, *Ovanåkers kyrka*

Sandström, Matts, kyrkoherde, 2004

Åberg, Gustaf, *Norrländsstaplarnas "lökar", en studie i deras förhistoria*

Inventeringsdatum: 2004-07-07

Inventerare: Niss Maria Legars

Ansvar kulturhistorisk karaktäristik och bedömning: Niss Maria Legars, Anna Lindgren

Rapportsammanställning: Niss Maria Legars